

МБОУ СОШ № 2 г.Кызыла

Класстан дашкаар кичээл

"Черлик дириг

амытаннар кыжын"

Учитель начальных классов:
Ховалыг Э.О.

Тема: Черлик дириг амытаннар кыжын.

Сорулгазы: – Черлик дириг амытаннарның кышкы үеде амыдыралы биле таныштыра;
– Уругларның аас чугаазын сайзырадыр;
– Долгандыр турар бойдуска, дириг амытаннарга ынак болурунга, оларны камнаар, камгалаар сеткилди оттуруп, дузааргак чорукка кижизидер;
– Амылыг биле амы чок бойдустуң аразында харылзаазын көргүзер

Дерилгези: Чуруктар, черлик аңнарның маскалары, делгелгеде номнар.
Кичээлдин чорудуу:

I. Организастьыг кезээ.

II. Темазын болгаш сорулгазын дамчыдары.

Эрткен дүне дүвүлүг хат
Эриктерни чалдап капкан
Хөртүк харда ыяштарны
Көөрүмге чавыс-чавыс

(С.Молдурга)

- Кышкы арганың чуруун азар.
- шүлүктү дыңнааш, карааңарга чүү чуруттунду?
- Кышкы арга.
- Бо кичээлде бис кышкы аргаже аян-чорук кылыр бис. Уруглар арга-арыгда чүлөр чурттап турарыл?
- Уругларның харыылары.
- Шын-дыр. Кыштын сөөлгү айы-дыр база сөөлгү хүннери бооп тур, ынчалза-даа арга-арыг, тайгаларда хар шуут эривээн, кыш хевээр турар. Арга-арыгда бисти манаан өңнүктеривис бар. Дүрген-не бо «Газельге» олурупкаш, арыг-агаар тынып, кышкы аргаже, чоруптаалыңар.

III. Кышкы аргаже аян-чорук.

- Аян-чорук үезинде бистерге билдинмес сөстөрбаза таваржы бээр, ынчангаш ооң утказын тайыбырлап берейн.

Словарь ажылы

Ижээнинге-

түлээр-

коңдаалай-

Бо кичээлде оларның кышкы үеде амыдыралы-биле таныжар бис.

Кылын чүм харда истер хөй. (кышкы аргада истер чуруу). Шүлүк тывар болза эки.

- Бо исти топтап көрээлиңер. Кым танып кагды чүнүң изи-дир?
- Диин изи.

- Диин кышты канчаар эртирерил, дыңнаптаалыңар.
- Өөреникчинин дыңнады.

Бистерге кыжын чиир чем турбас. Ынчангаш күзүн-не тоорукту чер санай үүжелеп, мөөгүнү кадырып алыр бис. Кыжын ол үүжевисти черни чыттап чорааш, хар адаандан уштуп чиир бис. Ол ынчап чорааш, дүн дүшкөн черге хонар ужурга таваржыр. Ынчангаш бир диин-не 30 шаа коңгүлдуг болур.

- Диинниң дугайында оон чүнү билир силер?
- өөреникчинин харыызы.
- Диин тоттур чиир дизе, бир хүнде шивиниң 280 азы хадының 380 чочагайында хоолулуг үс хөй.
- Диинер бойдуска кандыг дуза чедирип турар деп бодаар силер, эскердинер бе уруглар?
- Арга иштинге тоорукту чер санай үүжелээш, кыжын чамдыызын тыппайн баар. Тывылбаан тооруу чаа пөш бооп өзүп кээр.
- Улаштыр истеп чоруптаалыңар. Бо чүнүң изи-дир?
- Койгун изи.
- Өөреникчинин дыңнады:

Койгун кыжын чем белеткевес деп дыңнаан боор силер. Бистерге кыжын аштанчыг-ла. Чадаң ыяштарның картын хемирип чип кыштаар амыттаннар-ла болгай бис. Чамдыкта хар соскаал чокка чаггаш туруптарга, чадаң ыяштар хар адаанче кире бээр, а узун ыяштарның будуктарынга четпес бис. Часка четпейн өлүп турарывыс-даа бар-ла.

- Уруглар койгун дугайында билир чүүлдерин немей чугаалаар.
- Ынчангаш ыяштар будуктарынга тоглаан сигеннерни тарадыр азып, морковь, капустаны эккеп салып берип турар болза эки ышкакжыл, уруглар.

IV. Физминутка.

- Аян-чоруувусту уламчылаалыңар. Бо чүнүң изи деп бодаар силер?
- Дилги изи.
- өөреникчинин дыңнады:
Бистер, дилгилер база чем үүжелевес бис. Черни чыттап чорааш, хар адаанда күске үңгүрүн тып алыр бис. Ынчалдыр-ла колдуунда күскелер тудуп чип кыштааар бис. Бистерни аажок кажар арга биле чемни тып алыр дээр. Ол-даа чүгле тоолдарда ындыг. Херек кырында биске база-ла кышкы үеде берге. Чамдыкта күске тывылбайн-даа баар. Аштанчыг үелер туруп кээр. Тодуг чоруур дизе, дилги хүнде 20 чедир күскени тудуп чиир.
- Кыжын чүнүң изи тайгага, арыгга чок болурул?
- Адыгның изин кыжын тайгадан тыпас бис. Чүге дээрге, ол кышты өттүр ижээнинге удуп кыштаар.
- Кыштадыр одунмайн удааш, олар чүгле аштап өлбөзил?
- Өөреникчинин дыңнады:

Кыжын арыгга бистин чиир чемивис турбас. күзүн чаза семирип алгаш ижэнивиске кыштадыр удуп чыдыптар бис. Бисти чаавыс чемгерип кыштадыр. Бис ышкаш ижээп чыдыптар өөрлеривис бар. Оларның бирээзи морзук. Ындыг-даа болза, ол оттуп келгеш, хүнезинин чип алгаш, уйгузун уламчылаар. А бис кышты өттүр одунмас бис. Кым бир кижини шаптыктаар болза, шорuzu-ла. Ол үеде каржы болгаш айыылдыг апаар бис.

– Адыг чүге салаазын сорарыл?
– Уругларның харыылары.
– чүге дээрге февраль айда адыгның холдарының кештери дүгү дүжер. Орнунга чаа кеш тыптыр. Чаа кеш доңуучал. Ынчангаш салааларын ынчаар чылыдары ол.

– Кышкы аргада хар улуг, соок. Чиир чем база тывылбас. Черлик аңнарга дузалап көрүнөрем, уруглар.

– Өөреникчилер аңнарга кандыг дуза кадып болурун чугаалаар.

– Олар бойдустун каастакчылары, үнүштернин тарап өзөринге дузалап турарлар. Чамдык кээргел чок хоптак кижилернин хайы-биле хөй-хөй дириг амытаннарның саны эвээжеп турар. Оларны Кызыл дептерде (Красная книга) киир бижээн. Хөй-хөй камгалалдыг черлерни тургускан. Аңаа аңнап болбас оларны, харын ол аңнарны ашкарып чемгерер. Карта көргүзөр. Тыва Республикада кайда заповедник барын уругларга картадан көргүзөр. Ховартаан дириг амытанарга дырбактыг, чээрэн, архар-кошкар, кызыл-бөрү дээш оон-даа өске аңнар хамааржыр (чуруктарын көргүзөр). Бо аңнарны камгалаар ужурлуг бис.

V. Физминутка.

VI. «Чазыгны тып» - деп оюн.

Сөзүглелди уругларга үлөп бээр.

– Бир класстың өөреникчилери чогаадыг бижээн. оларның бирээзин номчуптаалыңар, чазыгларын тывар силер, уруглар.

«Бир-ле улуг-хүнде арга кирип чораан бис. Автобуска олурупкаш, арыгга чедип келдивис. Кышкы арга шип-ле шимээн. чүгле ында-мында кара-баарзыктар үнү үнер (кыжын арыгга кара-баарзык үнү дыңналбас, турбас). Ол-ла чоруп оргаш, дыттар үнген черге келдивис. Хар адаанда дыттың ногаан бүрүлери көзүлген (дыттың бүрүлери күзүн-не дүжүп каар). Дыштанып олуруптувус. Маша тургаш: «Чүге дийн көзүлбес чоор» дээрге, Орлан мынча дээн:

– Па, дийннер кыжын коңгулда удуп кыштаар деп чүвени билбес сен бе?» (дийн кыжын адыг ышкаш удувас). Улаштыр-ла чоруп кагдывыс. Хүн даг бажында олурупкан. Шөлче үнүп келгеш сараатап каан сиген чанынга аң изи көрүп кагдывыс. Бир-ле өөреникчи тургаш:ъ

– Ол дээрге күске дилээн бөрүнүн изи-ле-дир дээн. (Бөрү эвес, дилги күске тудуп чиир).

– Чазыгларны эдер.

– Кыжын черлик аңнарны сооктан чүзү камгалап турарыл?

– Уругларның харыылары.

VII. Түңнел:

Эр-хейлер. Ам бо кичээлде чүнү өөрөнгенивисти бо кроссвордту тыпкаш, көрүптээлиңер.

- 1) Челер-челер кызыл-ой,
Чел кудуруу чок кызыл-ой (чээрэн).
- 2) Көк буга чер чыттап маңнады (бөрү).
- 3) Орук баспас ойдаң-каас (дилги).
- 4) Коң-коң ыттыг
Коңдаалайында саадактыг (элик).
- 5) Даалык-даалык чоруктут
Талдар карты чемиштиг (кодан)
- 6) Казыргы дег боттут, калчаа далай ыттыг (адыг)
- 7) Кулактарым сыргаларлыг
Кудурукчуум сеглең чараш
Тодуг чаагай чемиштиг мен
Тоорук болгаш чочагай ол (диин)
- 8) Казыргы дег боттут
Каң далай ыттыг (сыын)
- 9) От-көс карактыг, оюк-дежик шокарлыг (дырбактыг)
- 10) Аътка дөмей чаңныг, аъттан бедик чынныг (буур)

			ч	э	э	р	е	н	
			е						
	б	ө	р	ү					
	д	и	л	г	и				
	э	л	и	к					
			к	о	д	а	н		
			а	д	ы	г			
	д	и	и	ң					
	с	ы	ы	н					
д	ы	р	б	а	к	т	ы	г	
	б	у	у	р					

- Эр-хейлер. Ам кроссвордта аңгылаан шыйыг иштинде сөстү шупту номчуптаалыңар.
- Черлик аңнар.
- Бо кичээлде бис черлик аңнар дугайында чүнү билип алдывыс, уруглар?

– Уругларның харыылары.

VIII. Номнар дерилгези:

Черлик дириг амытаннар дугайында бижиттинген номнар хөй. оларның чамдыызы-биле таныштырайн (кыска утказын чугаалап бээр).

IX. Бажыңга онаалга.

Черлик дириг амытаннарның бирээзин чурааш, оон дугайында номчаан чүүлүн чугаалап эккээр.